

Кириченко О.А.,

доктор економічних наук,
професор кафедри управління
Інституту законодавства Верховної Ради України

Белоусова І.А.,

кандидат економічних наук, доцент,
народний депутат України

УПРАВЛІННЯ ТРАНСАКЦІЙНИМИ ВИТРАТАМИ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЬСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Досліджено питання економічної сутності управління трансакційними витратами в системі підприємств і корпорацій. Проаналізовано різні визначення даного поняття, розкрито зміст основних концептуальних підходів до формування системи управління трансакційними витратами суб'єктів господарювання. Надано рекомендації щодо вдосконалення управління трансакційними витратами.

The authors investigate economic essence of managing transaction expenses in the system of enterprises and corporations; analyze different definitions of this notion and reveal the content of the main conceptual approaches to the formation of the system for managing transaction expenses of economic agents. Also recommendations are offered aimed at improving the management of transaction expenses.

Ключові слова: трансакційні витрати, управління трансакційними витратами, базові концепції управління витратами.

Останніми роками перед підприємствами й корпораціями гостро постала проблема зменшення трансакційних витрат, більшість із яких не враховується традиційним бухгалтерським обліком. Термін “трансакція” походить від латинського “*transaction*” (здійснення, договір) та тлумачиться, по-перше, як банківська операція, що полягає в переведенні коштів із одного рахунку на інший; по-друге, як операція, угода, що супроводжується взаємними поступками. До трансакційних найчастіше зараховують витрати, пов'язані з пошуком постачальників, споживачів, нових партнерів по бізнесу, а також із подальшою договірною діяльністю між суб'єктами ринку, захистом прав власності тощо. Трансакційні витрати є своєрідною універсальною категорією, що пояснює виникнення, існування та розвиток різних явищ і процесів, які важко пояснити в межах традиційної економіки, що значно впливає на рівень економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності. Трансакційні витрати — це витрати, які виникають у результаті передачі права власності. Цей підхід є актуальним для України, особливо якщо зважати на теперішні процеси перерозподілу власності. Цікаво, що таке визначення трансакційних витрат передбачає нульові витрати за функціонування планової державної економіки, коли вся економіка країни є однією великою фірмою.

Серед науковців немає однастайності щодо природи трансакційних витрат. Відомо, принаймні, три підходи до пояснення того, звідки й чому при виконанні угоди виникають трансакційні витрати, — теорії трансакційних витрат, теорії

© Кириченко О.А., Белоусова І.А., 2010

суспільного вибору й теорії угод. Теорія трансакційних витрат пояснює їх виникнення передусім тим, що ринок інформації недостатньо розвинений, а цінові сигнали спотворені внаслідок високої монополізації ринку і структурних диспропорцій. Теорія суспільного вибору наголошує на незавершеності формування ринку, на розмірах національного ринку й великій кількості його учасників. Теорія угод пояснює високий рівень трансакційних витрат нестабільністю співвідношень різних угод та їх фрагментацією. Як бачимо, кожен із цих підходів можна застосувати для пояснення виникнення трансакційних витрат в Україні. З огляду на зазначене дана стаття є актуальною.

Як відомо, сучасна неокласична доктрина базується на принципах максимізації та конкурентної рівноваги. Імовірними обмеженнями конкурентної рівноваги й ефективного розподілу, згідно з економічною теорією, є неподільність благ, неможливість привласнення всього корисного ефекту, а також провали ринку, зокрема недосконала конкуренція, соціальні витрати, необхідність виробництва суспільних благ або досягнення суспільних пріоритетів (справедливість, рівність тощо), зовнішні ефекти, невизначеність за часом та інформацією, ризики. Провали ринків (*market failures*) і зовнішні ефекти (*externalities*) зазвичай вважають найвагомішими причинами неможливості досягнення ефективного розподілу ресурсів і благ.

Першу концепцію трансакційних витрат запропонували Дж. Коммонс і Р. Коуз¹. При цьому розуміння трансакційних витрат варіює від вузьких визначень, які пов'язують ці витрати з окремими видами економічної діяльності, до широких, що підкреслюють інституційну природу явища.

Основоположником сучасної "економіки трансакційних витрат" вважають О. Вільямсона². Для пояснення своєї концепції він використовує передумови обмеженої раціональності й опортунізму. Ці передумови потрібні йому для обґрунтування центрального питання теорії трансакційних витрат — "виробляти чи купувати" (фірма відмовляється від купівлі товару на користь власного його виробництва, коли витрати виробництва нижчі за витрати купівлі на ринку та коли фірма не впевнена, що продавець виконуватиме умови контракту).

Особливе місце в теорії О. Вільямсона посідає поняття специфіки активів, які важко перепрофілювати на виробництво нового товару, бо їх використання потребує додаткових гарантій збуту готової продукції. Чим виразнішою є специфіка готової продукції, тим ефективнішою буде організація її виробництва. І навпаки, типову продукцію дешевше купувати на відкритому ринку. Існує п'ять форм специфіки активів: за розташуванням, за фізичним носієм, за людським капіталом, у формі дискретних інвестицій, торговельної марки.

Слід зауважити, що зростання трансакційних витрат значною мірою пов'язане з недостатнім їх вивченням як науковцями, так і менеджерами підприємств. Тому

¹ *Архиєреєв С.И.* Трансакционные издержки и неравенство в условиях рыночной информации. — Х.: Бизнес Информ, 2000. — 288 с.

² *Там само.*

належне місце серед загальних проблем економіки, які потребують розв'язання на нових засадах, тобто інноваційного соціально-економічного розвитку країни, має відводитись удосконаленню бухгалтерського обліку. Адже велика частка трансакційних витрат може свідчити про неефективність господарювання, а їх поступове зменшення сприяє зростанню ділової активності суб'єктів ринку.

Дослідження методологічних і практичних основ трансакційних витрат присвячено багато праць зарубіжних науковців А. Алчіана, О. Вільямсона, Г. Демсеця, К. Ерроу, В.Л. Іноземцева, Р.І. Капелюшнікова, Г.Б. Клейнера, В.Є. Кокорева, Дж. Коммонса, Р. Коуза, Я.І. Кузьміна, Д.С. Львова, С.А. Малахова, Д. Норта, Р.М. Нурєєва, О.М. Олейника, М. Олсона, В.В. Радаєва, А.С. Скоробогатова, В.Л. Тамбовцева, Дж. Уоліса, С. Чанга, А.Є. Шаститка, М.М. Юдкевича та ін. Незважаючи на те, що трансакційні витрати є новим явищем у вітчизняній економіці, дослідженням їх теоретичних, методологічних і методичних проблем займаються провідні українські вчені, серед яких С.І. Архієреєв, І.П. Булеєв, В.І. Гринчуцький, В.В. Дементьєв, Б.Є. Кваснюк, Г.В. Козаченко, В.Є. Новицький, Г.А. Семенов, А.А. Ткач, О.М. Чаусовський та ін³. Завдяки їхнім дослідженням набули розвитку питання місця й ролі трансакційних витрат у процесах ринкової трансформації економіки України, формуванні її інституціональної структури.

Разом із тим існує ціла низка нерозв'язаних проблем: щодо класифікації трансакційних витрат, виокремлення їх у загальних витратах суб'єктів господарювання, обґрунтування методів оцінки їх величини та оптимізації рівня з урахуванням специфіки підприємства, стратегії управління підприємницькою діяльністю. Теорія трансакційних витрат розроблена передусім для економік розвинутих країн, вона недостатньо охоплює міжнародні відносини й відносини всередині підприємства. Особливої актуальності набувають питання концептуального обґрунтування й розробки цілісного, системно побудованого механізму управління трансакційними витратами в економіці України, запровадження якого у практику господарювання допоможе оптимізувати їх величину та забезпечити стійке економічне зростання. У зв'язку з цим метою статті є дослідження та розробка системи ринкових і державних механізмів, шляхів, заходів, які скорочують трансакційні

³ *Архієреєв С.І.* Знач. праця; *Банасько Т.М.* Побудова організаційної структури управління як передумова створення системи обліку витрат // *Формування ринкових відносин в Україні.* — 2007. — № 9. — С. 24–27; *Белюсова І.А.* Управління виробничими витратами — функціональна складова економічної безпеки суб'єктів господарської діяльності. — К.: Дорадо-друк, 2010. — 375 с.; *Замазій О.В.* Проблеми обліку трансакційних витрат у діяльності суб'єктів господарювання // *Научні труди ДонНТУ. Сер.: економічна.* — 2004. — № 70. — С. 95–100; *Козаченко Г.В.* та ін. Управління витратами підприємства: Моногр. / Г.В. Козаченко, Ю.С. Погорелов, Л.Ю. Хлапюнов, Г.А. Макухін. — К.: Лібра, 2007. — 320 с.; *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Пер. з англ. І. Дзюби. — К.: Основи, 2000. — 198 с.; *Пилипенко О.О.* Управління витратами на сучасних підприємствах // *Формування ринкових відносин в Україні.* — 2006. — № 12. — С. 8–11; *Череп А.В.* Управління витратами суб'єктів господарювання: Моногр. Ч. 1. — Х.: ВД “ІНЖЕК”, 2006. — 368 с.; *Фінансовий менеджмент: Підруч.* / Кер. кол. авт. і наук. ред. А.М. Поддєрьогін. — К.: КНЕУ, 2005. — 535 с.; *Шумпетер Й.* Теорія економічного розвитку. — М.: Прогресс, 1982. — 434 с.; *Эггертссон Т.* Економічне поведіння и институты: Пер. с англ. — М.: Дело, 2001. — 407 с.

витрати підприємств і корпорацій за рахунок використання різноманітних інституційних факторів.

Для того щоб краще зрозуміти проблему трансакційних витрат загалом, і в Україні зокрема, розглянемо п'ять основних їх видів, а саме: витрати, пов'язані з пошуком інформації; із проведенням переговорів і укладанням угод; із виміром; зі специфікацією та захистом прав власності; з опортуністичною поведінкою.

Витрати, пов'язані з пошуком інформації, зумовлені її нерівномірним розподілом на ринку: на пошук потенційних покупців чи продавців доводиться витрачати час і гроші. Неповнота інформації фактично перетворюється на додаткові витрати, спричинені купівлею товарів за цінами, вищими від рівноважних (або продажем за цінами, нижчими від рівноважних), та із втратами, які виникають унаслідок купівлі товарів-субститутів. Особливо гостро проблема пошуку інформації постає в бартеризованій економіці, про що яскраво свідчить приклад України.

Витрати, пов'язані з веденням переговорів і укладанням угод, досить часто збільшують ціну товару, який продають. Для України ці витрати можна розглядати у світлі надзвичайно складного й нечіткого законодавства, коли можливе різне тлумачення одного й того ж нормативно-правового акта.

Вагому частину трансакційних витрат становлять такі, що пов'язані з виміром. Вони включають витрати як на вимірювальну техніку й сам процес виміру, так і на виправлення допущених при цьому помилок. Деякі товари й послуги можна оцінити лише опосередковано. Дещо зекономити дає змогу стандартизація продукції, а також гарантії фірми (безкоштовний ремонт, право обміну бракованої продукції на якісну та ін.). Утім, повністю ліквідувати витрати, пов'язані з виміром, неможливо.

Витрати, пов'язані зі специфікацією й захистом прав власності, є найбільшими. В суспільстві, де немає надійного правового захисту, досить часто порушуються права власності. Їх відновлення може потребувати дуже багато часу й коштів. Сюди слід зарахувати й витрати на утримання судових і адміністративних органів.

Витрати, пов'язані з опортуністичною поведінкою, також спричинені нерівномірністю розподілу інформації, хоча вона їх не обмежує. Поведінку сторін після укладення угоди дуже важко передбачити. Нечесні люди виконуватимуть умови договору мінімально або навіть ухилятимуться від їх виконання (якщо за це немає санкцій). Такий моральний ризик завжди існує, надто при спільній праці, коли внесок кожного не можна чітко відокремити від зусиль інших членів колективу.

Перехід України до інституціональної моделі розвитку є запорукою активізації політичних, економічних і соціальних процесів, формування ефективної політики державного регулювання економіки та мінімізації невпевненості суб'єктів господарювання. Водночас протягом перехідного періоду зберігаються негативні прояви ринкових деформацій — тінізація економіки, руйнація правосвідомості суспільства, посилення внутрішнього й зовнішнього опортунізму з боку всіх учасників

ринкових відносин. За таких умов життєдіяльність суб'єктів господарювання значною мірою залежить від упровадження новітніх концепцій управління, важливе місце серед яких посідає концепція управління витратами, в тому числі трансакційними. Існування трансакційних витрат та їх зростання є характерною рисою підприємницької діяльності в ринковій економіці. Збільшення таких витрат негативно впливає на цінову політику суб'єктів господарювання, знижує ефективність виробництва і продажу продукції, ставить під загрозу фінансову стабільність і конкурентоспроможність підприємств.

У нещодавно виданій монографії⁴ узагальнено базові концепції управління витратами (табл. 1), котрі повинні бути прийняті для оптимізації витрат на підприємстві та їх класифікації.

Таблиця 1. Базові концепції управління витратами

Концепція	Час створення	Основоположники
Витратоутворюючих факторів	1980-ті	Шерер, Остер та ін.
Доданої вартості	1980-ті	Дж. Шанк і В. Говіндараджан
Ланцюжків цінностей	1985	М. Портер
Альтернативності витрат	1980-ті	В. Ковальов
Трансакційних витрат	1960—1970-ті	Р. Коуз і О. Вільямсон
Функцій обліку витрат за видами діяльності (ABC)	Друга половина 1980-х	Р. Купер і Р. Каплан
Стратегічного позиціонування	1990-ті	Дж. Шанк і В. Говіндараджан
Економічної доданої вартості (EVA)	Початок 1990-х	Компанія "Stern Stewart&Co"
Системи збалансованих показників (Balanced Scorecard)	Початок 1990-х	Р. Каплан і Д. Нортон

Сучасна інституціональна теорія показує необхідність виокремлення й оцінки трансакційних витрат, пов'язаних із підготовкою і здійсненням угод, а також процесів інтеграції суб'єктів господарювання як значимих факторів ефективності. Всі ці витрати пропонується класифікувати за послідовністю їх виникнення під час злиттів і поглинань (табл. 2).

Іноді доцільно класифікувати трансакційні витрати згідно з етапами укладання угоди. О. Вільямсон говорить про трансакційні витрати *ex ante* та *ex post*⁵ (табл. 3).

Така класифікація трансакційних витрат дає змогу оцінити їх як на мікро-, так і на макроекономічному рівні. Для оцінки трансакційних витрат на макроекономічному рівні Дж. Уоліс і Д. Норт запропонували використати поняття "трансакційний сектор", включивши до цього сектору оптову й роздрібну торгівлю, страхування, банківський сектор, операції з нерухомістю, витрати на апарат управління в інших галузях, витрати держави на судову і правоохоронну діяльність (державний трансакційний сектор). Згідно з їхніми розрахунками частка трансакційного сектору в США збільшилася з 26 % ВВП у 1870 році до 55 % у 1970-му⁶. На жаль, на сьогодні оцінки такого сектору в Україні немає, між тим потреба в ній зростає з кожним роком.

⁴ Белоусова І.А. Зазнач. праця.

⁵ Архиреев С.И. Зазнач. праця.

⁶ Замазій О.В. Зазнач. праця.

Таблиця 2. Основні трансакційні витрати при злиттях і поглинаннях

№ з/п	Вид діяльності, що потребує витрат	Етап підготовки угоди	Етап виконання угоди	Етап інтеграції
1	Пошук інформації	Інформація щодо перспектив ринку Інформація стосовно альтернатив розвитку Інформація про компанію	Об'єктивізація інформації про компанію	—
2	Вимір	Попереднє обґрунтування ефективності й ризику альтернатив стратегічного розвитку	Оцінка максимального рівня премії, ціни Процедура поглинання (злиття)	Формування системи оцінки й моніторингу результатів процесу інтеграції компаній
3	Ведення переговорів	Попередні договори із власниками й топ-менеджерами компанії	Витрати на переговори, включаючи відхилення договірної ціни від максимальної та рівень премій власникам	Переговори з кандидатами на керівні посади об'єднаної компанії
4	Захист прав власності	Оцінка прийняттого рівня ризику і способів його забезпечення	Забезпечення прийняттого рівня ризику	Зміни у структурі активів порівняно із прийнятими у процесі виконання угоди
5	Опортуністична поведінка	Усунення свідомого викривлення інформації із процесу злиття й поглинання	Можлива зміна позицій сторін, погоджених на етапі підготовки угоди	Опортуністична поведінка персоналу об'єднаних компаній
6	Ухвалення рішення: — колективне — авторитарне	Досягнення порозуміння щодо стратегії Втрати внаслідок суб'єктивізму у прийнятті рішень	Досягнення погодженого рішення про поглинання Втрати внаслідок суб'єктивізму у прийнятті рішень	Досягнення порозуміння стосовно рішень про інтеграцію Втрати внаслідок суб'єктивізму у прийнятті рішень

Таблиця 3. Класифікація трансакційних витрат за етапами укладання угоди

Витрати <i>ex ante</i>	Витрати <i>ex post</i>
<p><i>Витрати на пошук інформації</i> включають витрати на збір даних про потенційного партнера, про ситуацію на ринку, а також втрати, пов'язані з неповнотою й недосконалістю такої інформації</p> <p><i>Витрати на проведення переговорів</i> щодо умов обміну, форми угоди</p> <p><i>Витрати на вимір</i> необхідні для визначення якості товарів і послуг</p> <p><i>Витрати на укладання угоди</i> включають витрати на її юридичне або нелегальне оформлення</p>	<p><i>Витрати на моніторинг і попередження опортунізму</i> включають витрати, пов'язані з контролем дотримання умов угоди та попередженням ухилення від виконання цих умов</p> <p><i>Витрати, пов'язані зі специфікацією й захистом прав власності</i>, включають витрати на утримання судів, арбітражу, витрати часу й ресурсів, потрібних для відновлення порушених у процесі виконання контракту прав, а також втрати через неналежну специфікацію прав власності та ненадійний захист</p> <p><i>Витрати на захист від третіх осіб</i> потрібні для захисту від претензій держави, злочинних угруповань тощо на частину прибутку, отриманого в результаті угоди</p>

Сучасна економічна теорія має досить широкий набір інструментів попередження й усунення численних негативних тенденцій у цій сфері. Так, дієвий захист прав власності під час трансакцій кредитування не можливий без формування відповідної інституційної бази, яка мала б ефективні законодавчі акти й механізми примусу до їх дотримання, систему кредитних бюро, страхові фонди, фонди гарантії депозитів, інформаційно-посередницькі інституції та ін. Д. Норт виділяє три основних шляхи успішного скорочення трансакційних витрат:

- створення інститутів, що здійснюють деперсоніфікований обмін;

- забезпечення державою функціонування механізмів захисту прав власності;
- реалізація вигід від сучасної революції в науці й технологіях⁷.

Протягом своєї історії людство розвивало інститути, які структурували й підпорядковували взаємодію індивідів, що забезпечувало підвищення продуктивності та економічне зростання. Саме економічні інститути створили умови для збільшення кількості й масштабів ринків, введення й удосконалення технологій. І саме з допомогою таких інститутів можна зменшити трансакційні витрати, використовуючи як загальні способи, котрі є прийнятними для всіх галузей, секторів і сфер (табл. 4), так і специфічні, що можуть використовуватися лише в певній сфері.

Таблиця 4. Загальні способи мінімізації трансакційних витрат

Спосіб	Зміст
Політика держави	Держава використовує свої повноваження для збору, обробки й надання найціннішої економічної інформації, забезпечуючи при цьому доступ до неї інших суб'єктів господарювання, що істотно зменшує економічну невизначеність і, як наслідок, трансакційні витрати
Вертикальна інтеграція	Вертикальна інтеграція усуває суперечності між ефективними інвестиціями й ефективною поступовою адаптацією: ризики можуть бути зменшені, а механізми внутрішнього управління полегшують перехід від одного етапу до іншого. Теорія трансакційних витрат демонструє, що за високої специфічності активів вертикальна інтеграція ефективніша, ніж ринковий контракт
Розвиток інформаційних технологій	Завдяки використанню інформаційних технологій та формуванню інформаційно-комерційних систем трансакційні витрати стають раціональнішими
Трансакційний аналіз	У його основу покладено методику інституційного аналізу балансу, запропоновану О. Олейником. Ідея інституційного балансу — це перенесення акценту на трансакційну складову фінансової інформації
Процесна модель управління	Внутрішні трансакційні витрати визначаються процесом вироблення узгоджених умов діяльності, результатом якого є система управління й автоматизація бізнес-процесів. Автоматизація значно скорочує час прийняття управлінських рішень та зменшує граничні витрати на трансакцію
Інтернет	Розвиток принципово нових методів електронних комунікацій істотно скорочує трансакційні витрати, трансформуючи існуючі політичні й економічні інститути. Так ідея формування ефективної економічної системи з розвитком електронних комунікацій отримує необхідну матеріальну базу

Проведене дослідження показало необхідність удосконалення концепції управління трансакційними витратами в економіці України, яка ґрунтується на інституціональному підході і принципах системного розвитку з визначенням підприємства як інституції, де утворюється система зовнішніх і внутрішніх трансакцій, котрі потребують трансакційних витрат, спричинених його функціонуванням в умовах ринкової економіки в коротко- й довгостроковій перспективах.

Ключові завдання управління трансакційними витратами в системі фінансової безпеки підприємства полягають у функціональному забезпеченні механізму управління та виборі адекватних інструментів, оцінка ефективності яких здійснюється за критеріями зміни величини трансакційних витрат у часі від зниження до оптимізації за умов збереження ринкових позицій підприємства.

Структура управління трансакційними витратами, на нашу думку, повинна включати групу планування й координації трансакційних витрат, сектори їх обліку, моніторингу, аналізу і прогнозування, а також інформаційного забезпечення, що

⁷ Норт Д. Зазнач. праця; Партин Г.О. Оцінка концепцій управління витратами суб'єктів господарювання // Регіональна економіка. — 2008. — № 2. — С. 44—50.

має охоплювати проміжні форми обліку, загальні й часткові показники, інтегральний коефіцієнт трансакційних витрат, коефіцієнт ефективності управління, комплекс моделей управління трансакційними витратами суб'єкта господарювання.

На особливу увагу заслуговує взаємозв'язок трансакційних і логістичних витрат: у кожному виді логістичних витрат містяться трансакційні витрати, що дає змогу інтегровано розглядати основні процеси функціонування суб'єктів господарювання та уможлиблює використання методології управління логістичними витратами в управлінні трансакційними витратами. Крім того, виявлено, що на величину трансакційних витрат у економіці впливають глобалізація й розвиток великого бізнесу, а також характер впливу трансакційних витрат на рівень тіньової економіки: великі трансакційні витрати, пов'язані з функціонуванням підприємств у рамках правового поля, спонукають їх переходити в нелегальну економіку.

Авторами запропоновано оцінювати ефективність управління трансакційними витратами на основі розрахунку сукупності таких показників, як трансакційні витрати на гривню валового доходу, рентабельність трансакційних витрат, інтегральний коефіцієнт трансакційних витрат і коефіцієнт ефективності управління ними, та обґрунтовано доцільність визначення ефективності управління трансакційними витратами, що дає змогу поліпшити координацію, децентралізацію, диверсифікацію й аутсорсинг діяльності суб'єктів господарювання.

Проведене дослідження також допомогло уточнити зміст таких понять, як “трансакція”, “трансакційні витрати”, “фінансова безпека підприємства”. Отже, трансакція — це безперервний процес діяльності суб'єктів господарювання у внутрішніх і зовнішніх взаєминах, який включає відносини й дії, що передують угоді, саму угоду, укладення контракту, післяконтрактне обслуговування, контроль і коригування дій. Трансакційні витрати — витрати, що пов'язані з підготовкою, укладенням і обслуговуванням контрактів, подоланням прихованого й відкритого опортунізму, різноманітних бар'єрів у реалізації контрактів і післяконтрактному обслуговуванні, функціонуванні державних і суспільних інститутів та інституцій, які характерні для ринкової економіки на всіх рівнях ринкових і державних відносин. Фінансова безпека підприємства є важливою складовою економічної безпеки та визначає такий стан фінансових ресурсів, за якого забезпечується ефективна (прибуткова) діяльність підприємства, захист його фінансових інтересів та здатність зберігати свою ліквідність, платоспроможність і фінансові можливості під впливом різних небезпек і загроз.